

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:4• 2007

Ett spel på väg mot den moderna staden

Mats Hayen, *Stadens puls: en tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*, diss., Studier i stads- och kommunhistoria 30, Stockholm: Stockholmia förlag, 2007. 275 s. (Summary in English: City beat.)

Som titeln anger avser Mats Hayen att i sin avhandling genomföra en tidsgeografisk studie av Stockholm. Och det i form av ett sällskapsspel som utspelar sig på bokens sidor. Detta illustreras genom de olika kapitlens namn. Följdriktigt börjar avhandlingen med kapitlet "Spelet börjar". Det är en kort introduktion där bland andra avhandlingens bakgrundsperson, mantalsskrivaren, presenteras.

I kapitlet "Spelets regler" presenteras avhandlingens huvudfrågeställningar och dess teoretiska utgångspunkter. En av de grundläggande frågorna är om hushållen i Stockholm moderniserades mellan 1760 och 1830. Ett tecken på det skulle i så fall vara att hushållen blev mindre över tid. Följdfrågan blir då: om hushållen blev mindre eller förändrades på något annat sätt under den aktuella perioden, hur påverkade det då vardagslivet i staden?

För att få hjälp att besvara dessa frågor använder sig Hayen av tre teoretiker. Det är Anthony Giddens (strukturteori), Torsten Hägerstrand (tidsgeografi) och Allan Pred (platsteori). Mycket av deras tankegångar hör också samman med en hermeneutisk forskningstradition. Avsikten är att författaren skall använda sig av den Hägerstrandska tidsgeografien och de tankegångar från strukturteori och platsteori som kan kopplas till den. Men han kommer att i första hand fokusera på det hermeneutiska innehållet i de olika teoribildningarna. Sin utgångspunkt och inspiration har han däremot fått av musikern och konstnären Brian Eno. Genom honom tycker han sig kunna översätta en historisk process till en bild.

I nästa kapitel "Spelplanen" betraktar Hayen, här inspirerad av Torsten Hägerstrand, Stockholms topografi som en spelplan och spelpjäserna utgörs av människorna och husen. Genom att företa en vandring genom undersökningsområdet och betrakta staden uppifrån är avsikten att utmejsla ett antal processer i stadsmiljön som var verksamma de bägge undersökningsåren och som påverkade vardagslivet.

Folkmängden i staden ökade bara marginellt mellan undersökningens start- och slutår. Några stora tekniska förändringar, med undantag av ångbåtarna, såg heller inte dagens ljus under perioden. En förändring som skedde var att textilmanufakturerna i det närmaste helt försvann från Stockholm utan att någon ersättning på arbetsmarknaden tillkom.

Huvudkällan för hela undersökningen är en databas, Hisco-systemet, där mantalslängderna finns inmatade. De taxeringsdistrikt som används är belägna i

Klara, Nicolai och Katarina församlingar. De tre församlingarna bildar en kil som går från norr till söder genom staden. Därefter har ett antal nyckelpunkter valts ut i församlingarna. Nyckelpunkterna var viktiga platser och stråk för transporter och det kommersiella livet.

För att få ett hanterbart material har Hayen valt att bryta ner taxeringsdistrikten i mindre enheter som han kallar trakter. På så sätt har han fått 16 områden som direkt går att jämföra mellan åren.

Hisco-systemet har använts för att klassificera olika yrkestitlar. Hisco är framtaget vid Internationella institutet för social historia i Amsterdam tillsammans med olika institutioner i andra länder. Det är helt baserat på hushållsföreståndarens titel, alltså vad en person arbetade med. Systemet tar ingen hänsyn till social status och faktorer som vad personerna var taxerade till. I analysen har bara aktiva yrkesutövare tagits med. Alla före detta något – hustrur, änkor utan egen titel i direkt anknytning till namnet, ogifta döttrar som tituleras efter sin far, med flera – har uteslutits.

Syftet med påföljande kapitel, "Spelpjäserna", är att fånga in de viktigaste skillnaderna mellan olika hushållstypers utbredning och sammansättning. Författaren tar oss med på en promenad genom de områden som ingår i undersökningen. Men först gör han en genomgång av hushållen vid de bägge undersökningstillfällena. De olika hushållstyperna är alltså klassificerade efter hushållsföreståndarens yrkestillhörighet. Gruppen textilarbetare var den som förändrades mest mellan de bägge åren. Från att 1760 ha utgjort 10 procent av samtliga hushåll, bestod gruppen 1830 bara av cirka 2,5 procent av hushållen. Under promenaden genom Klara, Nicolai och Katarina får vi hjälp av konst, byggnadsritningar med mera för att skapa oss en bild av hur staden såg ut och för att åskådliggöra de förändringar som skedde mellan 1760 och 1830. Husen i framför allt Klara genomgick en förändring från borgarhus till hyreshus. Mindre trähus revs och i stället byggdes stora stenhus med många lägenheter. Längs både Drottninggatan och Västerlånggatan utvecklades affärsverksamheten allt mer; det syns i utvecklingen med allt fler hushåll där handlare och skräddare var hushållsföreståndare. Det var den interna handeln i staden som utvecklades. Krisen inom textilindustrin slog hårt mot befolkningen i Katarina. När antalet textilarbetare sjönk så innebar det även att omfattningen av utövare inom andra näringsgrenar sjönk. Även utvecklingen mot allt mindre hushåll märks tydligt. Antalet enpersonshushåll ökade med mer än 30 procent i undersökningsområdet mellan de två mätstillfällena. Ytterligare en aspekt framträder tydligt: det som författaren kallar hantverkets renässans. Med detta menar Hayen att hantverksnäringen inte expanderade, men lyckades behålla sin plats som framträdande bland stadens hushåll.

I kapitlet "Spelets gång" är det vardagslivet på mikronivå som skall följas. Hayen har valt att som typexempel undersöka hushållssammansättningen i en fastighet på Österlånggatan år 1830. Fastighetsägaren själv bodde inte i huset.

Där fanns emellertid en grosshandlare som tillsammans med en kompanjon drev rörelsen. Han var ogift och hade tjänstefolk både i rörelsen och i hemmet, däribland en hushållerska med barn. I huset fanns även flera hantverkarhushåll och en kusk som inte var mantalsskriven på adressen utan hos sin arbetsgivare. Däremot var hans hustru och barn skrivna där. I övrigt var hushållen små. Hur just de här personernas dagliga liv gestaltade sig går inte att komma åt. I stället blir det mer tidstypiska drag om hur de olika hushållens vardagsliv skulle ha kunnat se ut som tas fram. Det som fokuseras är frågor som när man gick upp på morgonen och när man gick till sängs och frågor kring mathållningen. En central del i kapitlet handlar om vad som hade förändrats sedan 1760. Vid en närmare undersökning av den ensamstående modern som var hushållerska hos grosshandlaren visar det sig att hon något senare gifte sig med honom. Några fall motsvarande hennes här författaren inte funnit 70 år tidigare. Den förändring som hade skett inom hantverkarhushållen var att gesäller och lärlingar sannolikt inte åt i mästarhushållen längre, i stället betalade deras arbetsgivare så kallade kostpenningar. Krogen hade därigenom intagit en mer central plats i hantverksarbetarnas liv. Kuskhushållet var också något nytt för sin tid, det är ett exempel på det familjebildande tjänstefolkshushållet.

Kapitlet "Mellanspel" handlar om vardagslivets domäner. Syftet med kapitlet är att presentera en tidsgeografisk domänanalys. Analysen görs på de fyra teman som stadspromenaden i tidigare kapitel resulterat i. Dessa teman är krisen i textilindustrin, hantverkets renässans, den interna handelns utveckling och utvecklingen från borgargårdar till hyreshus. Här vill författaren undersöka om det fanns några typer av domäner som förlorade i betydelse under perioden, om det fanns några som överlevde relativt oförändrade och om det fanns några som växte i betydelse. Textilmanufakturerna skilde sig åt från det traditionella hantverket på flera avgörande sätt. Det mest avgörande låg i den uppdelning och fragmentarisering av olika arbetsmoment som produktionen innebar. I Stockholm fanns det två typer av produktion inom textilmanufakturen. Det var den centraliserade varianten där Barnängen utgör ett exempel, och det var den decentraliserade typen där produktionen var delad mellan flera olika verkstäder. Här är det den senare formen som analyseras eftersom den produktionsformens tillbakagång troligen betydde mest för vardagslivet i textildistriktet. Arbetsplatserna inom textiltillverkningen kan delas in i tre huvudtyper. Det var ensamarbete i det egna hemmet, manufakturverkstäder med vertikal organisation och spinneriverkstäder med horisontell organisation. Alla dessa domäntyper blev genom textilindustrins kris mindre vanliga under tidigt 1800-tal.

Genom textilmanufakturernas kris framträder hantverket tydligare i materialet. När det gäller exempelvis skräddarna sjunker antalet verkstäder något, men de återstående blir betydligt större än sina föregångare. Hisco-metoden för samman skräddarna med sömmerskor och överskärare och det medför att det förefal-

ler som om skräddargruppen minskade betydligt mer i undersökningsområdet som helhet än vad den gjorde i verkligheten. Bland skomakarna kan man däremot se en viss expansion. När det gäller den interna handelns utveckling görs motsvarande domäntypsindelning som med textilindustrin. Men här är det gatorna, bodarna, handelsboden, torgen, hamnarna och hallarna som var domäntyperna. Det skedde en expansion över tid inom samtliga dessa domäner. När det gäller det fjärde området, bostadshusen, skedde ett domänskifte från borgarhus till hyreshus. Samtidigt som hyreshusen med hushåll som bestod av småfamiljer ökade över tid anlätades tjänstefolk i markant stigande grad inom vissa yrkesgrupper. Och det var andelen kvinnor bland tjänstefolket som stod för ökningen.

Kapitlet "Vem vinner" handlar om vardagslivets maktrelationer. Här jämför författaren Stockholm med den skånska landsbygd som Allan Pred har undersökt kring enskiftet. Pred väver in Anthony Giddens strukturationsteori i den tidsgeografiska studie han genomför. På så sätt når han fram till den platsteori som han använder. Ett antal av de processer som Pred funnit på den skånska landsbygden återfinns även i Stockholm vid samma tid. Det gäller proletariseringen av arbetskraften, den ändrade sociala skiktningen mellan familj och tjänstefolk och mellan andra kategorier av över- och underordnade. Men Stockholm var betydligt mer mångfacetterat än landsbygden. Det gällde både inom näringslivet och inom rättsväsendet. Till skillnad från i Preds analys vävs familjen in i denna undersökning. Detta är av central betydelse eftersom utflyttningen av tjänstefolk från hushållen i staden innebar en proletarisering av hushållen och samtidigt att individer ur de lägre sociala skikten blev egna hushållsföreståndare. Det här innebar i sin tur en större frihet för de lägre klasserna att forma sin egen vardag. Enligt tjänstehjomsstadgan betraktades tjänstefolket som en form av barn hos hushållsföreståndaren. Att upprätthålla det systemet när tjänstefolket inte längre bodde under samma tak som den person som gav dem laga försvar stötte på svårigheter. Det fanns också en hel del kritik av det nya systemet från de högre sociala skikten i samhället.

Till de grupper som hade en mer modern hushållsbildning redan under mitten av 1700-talet hörde textilarbetarna, byggnadsarbetarna, sjömännen och vaktmästarna. Men det var bara hos en av grupperna, vaktmästarna, som det skedde en kraftig tillväxt under perioden fram till 1830. Det som redan tidigare har kommit fram är att andelen småhushåll ökade kraftigt mellan 1760 och 1830. Förklaringen till detta måste sökas på två håll. Antingen bröts traditionella hushåll sönder och somliga av hushållsmedlemmarna började skaffa sig egna hushåll, eller så var det nya kategorier av hushåll som dök upp och började konkurrera ut de gamla. I Katarina framträder det tydligt att människor med lägre social status blev föreståndare för egna hushåll med en eller två personer. Den andra processen framträder i Nicolai där den interna handelns utveckling medverkade till att andelen småhushåll ökade kraftigt. Bland dessa småhushåll livnärde man sig ofta på

småhandel. I Klara däremot var förändringarna marginella, här konserverades den gamla hushållstypen. När mästarerna nu i allt högre grad tappade kontrollen över sina anställda inträdde i stället samhället i den rollen. Poliskammaren instiftades för att i stor utsträckning ta hand om ordningsfrågor som hushållsföreståndarna tidigare hade skött. På samma sätt blev fattigdomsproblemet allt mer en angelägenhet för staden. Det som möjliggjorde framväxten av småhushåll som till stor del bestod av anställda inom handel och hantverk var de förändringar som skedde i avlöningssystemet med kost- och logipenningar.

Hayens slutsatser presenteras i kapitlet "Spelets själ". Avhandlingens titel *Stadens puls* har en konkret och en abstrakt del. Den konkreta syftar på de nya förhållanden som växte fram mellan bostäder, arbetsplatser och matställen. Den abstrakta delen syftar på den dialektiska puls som är en viktig delkomponent inom strukturationsteorin. Förändringar inom strukturer inträffar genom att ett dialektiskt pulserande sker mellan påverkande och påverkade faktorer, och mellan delarna och helheten.

Undersökningen inleddes med frågan om hushållen var större 1760 än 1830. Hushållsstorleken minskade med 0,22 personer under perioden. Det var alltså en relativt liten förändring. Men trots denna lilla förskjutning skedde en avgörande strukturell förändring. I mitten av 1700-talet var de fyra mest betydelsefulla hushållstyperna de med föreståndare inom handelssektorn, textilindustrin, byggnadsindustrin och de maritima yrkena. Bara handelshushållen kännetecknades av stora hushåll. Bland de övriga hade redan de små hushållen etablerats. Det som senare inträffade var att de tre sistnämnda hushållstyperna förlorade sin särställning. En allt mindre del av stadens hushållsföreståndare tillhörde de yrkeskategorierna. Bara handelsmännen lyckades behålla sin särställning, men nu var det inte de stora handelshusen som utgjorde den stora gruppen utan det var den lokala småhandeln som expanderade. De som nu framträdde efter handelsmännen var skräddarna, skomakarna och vaktmästarna. Den renässans för hantverket som skedde kan hänga samman med den lokala handelns uppsving. När det gäller hushållsstorleken fanns det processer som motverkade varandra. Inom handeln fanns de stora traditionella handelshushållen kvar samtidigt som de små hushållen inom den ökade. Bland skomakarna levde i hög grad de traditionella stora hushållen kvar, medan de små hushållen redan 1760 hade börjat etablera sig bland skräddarna och blev allt vanligare över tid.

Hur påverkades vardagslivet i staden av detta? Organiseringen av produktionen förändrades marginellt. Den mest fundamentala strukturella skillnaden var att de patriarkala relationerna inom hushållen försvann när arbetstagarna i form av gesäller och lärlingar fick så kallade kost- och logipengar i stället för att dessa förmåner erhöles hos arbetsgivaren. Det här blev en motor som drev på minst fyra viktiga processer: utflyttningen från arbetsgivarnas hushåll, behovet av bostäder för personer långt ner på den sociala skalan, uppkomsten av den expansiva

krogbranschen och den lokala handelns uppsving. Detta i sin tur innebar att de produktiva hushållen förlorade mark i förhållande till de offentliga domänerna. Men samtidigt ökade bruket av pigor i hushållen. Det var främst i hushåll högre upp på den sociala skalan och inom servicesektorn som pigornas antal ökade.

Men hushållsideologin förlorade långsamt sin dominerande förankring i samhället. Tjänstefolk med eget hushåll blev på så sätt vuxna från att tidigare ha betraktats som barn. 1830-talets fattigvårdutredningar visar att många tongivande personer ville återinföra det gamla systemet där tjänstefolket åt och bodde hos arbetsgivaren.

Kommentarer

Min främsta kritik mot avhandlingen rör Hisco-systemet. Kritiken rör både systemet i sig och författarens sätt att använda det. För undersökningsåret 1830 är bortfallet bland de redovisade yrkesgrupperna 40 procent eller mer i vissa trakter. Vissa av dem som ingår i denna grupp borde ha gått att inkorporera i redan befintliga grupper eller använts till att skapa nya grupper. Att snabbt avgöra om en änka drev den rörelse som mannen lämnat efter sig kan vara svårt. De som drev borgerliga rörelser som änkor var relativt få, så om de funnits med som yrkesaktiva borde det inte ha ändrat resultaten i någon större omfattning. Att däremot klassa änkor som drev egna rörelser efter sina döda mäns titlar, och inte hänföra dem till den huvudgrupp dit de borde ha förts beroende på rörelsens art, blir missvisande. Att utsluta självförsörjande kvinnor ur undersökningen och att klassa deras yrkesarbete som binäring ger missvisande resultat när det gäller de vanliga människornas levnadsomständigheter. På samma sätt borde givetvis inte heller kuskhustruns hushåll ingå i "övrigruppen" när det är tydligt att även mannen, kusken, bodde tillsammans med sin familj men var mantalsskriven hos sin arbetsgivare. Även arbetsgivarens hushåll blir felaktigt kategoriserat eftersom det förefaller större än vad det egentligen var. De "före detta" yrkesutövarna utgjorde i verkligheten en form av pensionärer. De borde alltså ha fått en egen klassificering. När det gäller vaktmästarna däremot så är de med största sannolikhet fler i redovisningen än vad de var i verkligheten, något som författaren är medveten om.

Min andra invändning rör resonemanget kring kontrollen av tjänstefolket. Den del av tjänstefolket som arbetsgivarna förlorade kontrollen över var till övervägande del de manliga anställda inom hushållen. Men andelen kvinnor inom tjänstesektorn som bodde i arbetsgivarnas hushåll växte. Det här innebär att resonemanget kring arbetsgivarnas förlorade kontroll av sina anställda bara gäller männen medan kontrollen av kvinnorna var oförändrad, åtminstone i förhållande till den växande gruppen pigor som fanns inom hushållen. I resonemanget kring proletariseringen av hushållen borde det ha framgått att det fanns en stor könskillnad när det gäller vilka som omfattades av denna minskade kontroll.

När textilindustrin försvann från Stockholm innebar det en omfattande utslagning från arbetsmarknaden som blir mycket tydlig i Katarina mantalsskrivningsdistrikt. Den här utslagningen omfattade både kvinnor och män. Eftersom systemet med kostpengar blev allt vanligare under samma period och den lokala småhandeln blomstrade allt mer så skedde förskjutningar när det gällde familjeförsörjansvaret inom framför allt det lägre mellanskiktet av befolkningen. Både krogarna och de mindre handelsrörelserna drevs i stor utsträckning av gifta kvinnor. För att få tillstånd att driva dem skulle man kunna visa på det ekonomiska behovet av att familjen fick den inkomst som rörelsen medförde. Dessutom var de gifta kvinnor som drev egna näringsverksamheter myndiga inom sin rörelse. Det här innebar att det skedde stora förändringar när det gällde männens roll som huvudförsörjare av familjen i just de här sociala skikten. Hushållsföreståndare behöver alltså inte innebära familjeförsörjare. Jag saknar ett tydliggörande av detta i avhandlingen. Men då minskar givetvis också betydelsen av kategoriseringen i olika yrkesgrupper. Jag är mycket medveten om att det är omöjligt att tränga djupare in i varje hushåll i en undersökning som omfattar cirka 10 000 hushåll. Men som resultat är nu skymt kvinnornas roll för att få vardagslivet att gå ihop ekonomiskt för stora grupper av den tidens stockholmare.

Min helhetsuppfattning av avhandlingen är ändå positiv. Upplägget med vandringen genom staden och att betrakta staden som en spelplan gör den både lättläst och intressant. Det teoretiska ramverket är även det fruktbart.

Trots min kritik av själva Hisco-systemet så anser jag att Mats Hayen har fångat de strukturella förändringarna på ett föredömligt sätt. Det är lätt att förbise den långsamma förändring som Stockholm och dess befolkning genomgick innan den moderna industristaden tog form.

*Christine Bladh**

* Fakultetsopponent